

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ελευθερία Παπαγιάννη

ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

A. Φυσικά πρόσωπα

Στο ρωμαϊκό δίκαιο η προσωπική κατάσταση συγκροτείτο από τρία στοιχεία: την ελευθερία (*status libertatis*), την πολιτεία (*status civitatis*) και την οικογένεια (*status familiae*). Από αυτά στο βυζαντινό δίκαιο ουσιαστική σημασία διατηρεί μόνον η βασική διάκριση των ανθρώπων σε ελεύθερους και δούλους. Η επίσης σημαντική για τη Ρώμη διάκριση σε Ρωμαίους πολίτες και μη έχει χάσει, ήδη με το διάταγμα του Καρακάλλα (*Constitutio Antoniniana*, 212 μ.Χ.), και με τις μεταγενέστερες εξελίξεις, κάθε σημασία και όλοι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας θεωρούνταν πλέον Ρωμαίοι. Κάπως διαφορετικά ήταν τα πράγματα σχετικά με τη θέση στην οικογένεια. Ναι μεν ο αυστηρός γάμος (γάμος *cum manu*), στο πλαίσιο του οποίου η γυναίκα έμπαινε στην εξουσία του άνδρα «σε θέση θυγατέρας» (*filae loco*), είχε ήδη από αιώνες εξαφανισθεί, αλλά η πατρική εξουσία (*patria potestas*) εξακολουθούσε να λειτουργεί θεωρητικά με βάση το ρωμαϊκό της πρότυπα. Στην πράξη όμως, προφανώς λόγω της επίδρασης ελληνικών πρακτικών και αντιλήψεων, η κατάσταση είχε διαφοροποιηθεί και η πατρική εξουσία είχε αποβάλει τον απόλυτο χαρακτήρα του ρωμαϊκού δικαίου. Έτσι στα παρακάτω θα παρουσιαστεί η κατάσταση τόσο των δούλων όσο και των υπεξουσίων.

α) Οι δούλοι. Αντίθετα με το ό,τι θα πίστευε κανείς, η δουλεία αποτελούσε κατάσταση που από τον 4^ο αιώνα και μετά είχε γίνει αποδεκτή στη χριστιανική διδασκαλία και πρακτική και η υποχρέωση των δούλων για υποταγή στους κυρίους τους αποτελούσε επιταγή και των εκκλησιαστικών κανόνων. Στο Βυζάντιο οι δούλοι εξακολουθούσαν λοιπόν να υπάρχουν και να αποτελούν βασική εργατική δύναμη. Παρόλα αυτά η Εκκλησία επέβαλε κάποια όρια στις απαιτήσεις των κυρίων από τους δούλους τους, συντέλεσε στην απαγόρευση της αδικαιολόγητης θανάτωσής τους, ενώ αναμείχθηκε έντονα και στα ζητήματα της απελευθέρωσης.

Όσο αφορά τους τρόπους παραγωγής της δουλείας το ιουστινιάνειο δίκαιο διατήρησε τους τέσσερις βασικούς λόγους που προέβλεπε το ρωμαϊκό δίκαιο, δηλαδή τη γέννηση από μητέρα δούλη, την αιχμαλωσία, την καταδίκη σε θάνατο —που συνεπαγόταν την αυτόματα

περιαγωγή του καταδικασθέντος στην κατάσταση του δούλου— και τη λόγω δόλιας (εκούσιας) πώλησης ελεύθερου πολίτη με σκοπό να συμμετάσχει ο πωλούμενος στο τίμημα. Με άλλα λόγια, η συμφωνία δύο προσώπων να εμφανιστεί το ένα ως δούλος, να γίνει πώληση σε καλόπιστο τρίτο και να μοιραστούν το τίμημα, καθιστούσε αδύνατη την εκ των υστέρων επιδίωξη για δικαστική αναγνώριση της ελευθερίας. Αντιθέτως, ο Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός, με την Νεαρά 59, κατάργησε την παλαιά ρωμαϊκή πρακτική να μπορούν τα ελεύθερα πρόσωπα να αυτοπωληθούν ως δούλοι. Τέλος, η στέρηση της ελευθερίας μπορούσε να επιβληθεί και ως ποινή. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούσαν η καταδίκη για θαλάσσια μεταφορά στους εχθρούς πολεμικού, αν οι δράστες ήταν «πένητες» (Εκλογή 8.4.2 και Νεαρά 63 Λέοντος ΣΤ΄) και η καταδίκη για αυτομολία σε περίπτωση υποτροπής (Νεαρά 67 Λέοντος ΣΤ΄).

Ο δούλος δεν είχε ικανότητα δικαίου και δεν μπορούσε να αποτελέσει υποκείμενο έννομων σχέσεων. Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία σχετικά με τη συμβίωση δούλων ανδρών και γυναικών που μπορούσε να οδηγήσει και στην απόκτηση παιδιών. Οι ενώσεις λοιπόν αυτές ήταν αδιάφορες για το δίκαιο. Διαφορετική ήταν η κατάσταση όταν επρόκειτο για ένωση δούλου με ελεύθερο πρόσωπο. Αυτή μπορούσε να θεωρηθεί γάμος με έννομα αποτελέσματα, μόνον αν γινόταν με τη ρητή ή σιωπηρή έγκριση του κυρίου, που συνεπαγόταν απελευθέρωση. Ακόμη ο Λέων ο Σοφός προέβλεψε τη δυνατότητα εξαγοράς του δούλου από τον ελεύθερο σύντροφο (βλ. Νεαρές 100 και 101). Με ανάλογο τρόπο αντιμετωπίζεται από το κοσμικό και εκκλησιαστικό δίκαιο και η ένταξη των δούλων στον κλήρο ή η μοναχική κουρά τους, που επίσης συνεπάγονταν απελευθέρωση, εφόσον γίνονταν με τη συναίνεση του κυρίου τους.

Γενικότερα η απελευθέρωση των δούλων κατά τη βυζαντινή περίοδο έφερε έντονη την επίδραση της Εκκλησίας. Ήδη από τον 4^ο αιώνα προβλέφθηκε νέος τύπος απελευθέρωσης η *manumissio in ecclesia*, που γινόταν μέσα σε ναό παρουσία ιερέων και η οποία στην Εκλογή των Ισαύρων ταυτίστηκε με την προφορική απελευθέρωση. Το νομοθέτημα αυτό προβλέπει και άλλους τρόπους απελευθέρωσης με εκκλησιαστική χροιά, όπως η απελευθέρωση του δούλου που θα ακολουθούσε ως πενθών την εκφορά του κυρίου του ή που θα συνδεόταν με πνευματική συγγένεια με τον κύριο και την οικογένειά του. Ακόμη με ιουστινιάνειες διατάξεις προβλέφθηκε η απελευθέρωση των δούλων που υποβάλλονταν αναγκαστικά σε περιτομή ή ευνουχισμό, Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η διάταξη του Εκλογαδίου —που όμως παρέμεινε νομοσχέδιο, άρα είναι αμφίβολο, αν εφαρμόστηκε στην πράξη—σύμφωνα με την οποία, απελευθερώνονταν ο δούλος, που ο κύριος του άφηνε «απρονόητο», δηλαδή δεν του παρείχε τα αναγκαία (τροφή, ρουχισμό κλπ.). Τέλος οι λεγόμενες «ελευθερικές δίκες» —δηλαδή οι

διαφορές που προέκυπταν από αμφισβητήσεις σχετικά με το εάν κάποιος άνθρωπος ήταν ελεύθερος ή δούλος— ανατέθηκαν στα τέλη του 11^{ου} αιώνα με Νεαρές του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς τους για την εκδίκαση ιδιωτικών διαφορών. Στις δίκες αυτές ευνοείτο μάλιστα πάντοτε η υπέρ της ελευθερίας γνώμη, ακόμη και σε περίπτωση ισοψηφίας των δικαστών.

β) Οι υπεξούσιοι. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, εφόσον ζούσε ο *pater familias* και ασκούσε την *patria potestas*, οι κατιόντες του βρίσκονταν σε καθεστώς υπεξουσιότητας, που συνεπαγόταν απόλυτη υποταγή στον εξουσιαστή, ο οποίος μέχρι την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου είχε ακόμη και δικαίωμα ζωής και θανάτου στα τέκνα του. Με την πάροδο των αιώνων πάντως όχι μόνον περιορίστηκε η έκταση της πατρικής εξουσίας, αλλά, εκτός από τη χειραφεσία του υπεξουσίου και την έκπτωση του εξουσιαστή για λόγους που αφορούσαν στο προσώπο του (π.χ. υποδούλωση), προβλέφθηκαν και άλλοι λόγοι λήξης της υπεξουσιότητας ενόσω ζούσε ο *pater familias*, όπως, στο ιουστινιάνειο δίκαιο, η ανάληψη κρατικού αξιώματος από τον υπεξούσιο ή η χειροτονία του στον επισκοπικό βαθμό. Στο ζήτημα της λήξης της υπεξουσιότητας παρατηρείται ακόμη επίδραση του ελληνιστικού δικαίου, που εμφανίζεται στις λαϊκές αντιλήψεις για το ότι ο γάμος ή η ενηλικίωση —δηλαδή η συμπλήρωση του 25^{ου} έτους (βλ. παρακάτω στο Γ/α)— σηματοδοτούσαν την αυτόματη λήξη της πατρικής εξουσίας. Η αντίληψη αυτή στηριζόταν, κατά πάσα πιθανότητα, στην πρόβλεψη του ελληνικού δικαίου, ότι η πατρική εξουσία διαρκούσε μέχρι ότου ο γιός ιδρύσει δικό του «οίκο», ενώ το 25^ο έτος της ηλικίας, αποτελούσε το αψώτατο χρονικό όριο μετά από το οποίο το τέκνο, που ο πατέρας του δεν είχε φροντίσει για την αποκατάστασή του, μπορούσε να επιδιώξει γάμο χωρίς τη συμμετοχή του. Προσπάθεια να ενταχθούν οι αντιλήψεις αυτές στο επίσημο δίκαιο έγινε με τη Νεαρά 25 του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, σύμφωνα με την οποία γεγονότα όπως ο γάμος ή η ενηλικίωση δεν αποτελούσαν αυτοτελείς λόγους για τη λύση της υπεξουσιότητας, αυτή όμως μπορούσε να επέλθει με την «ιδιογνωμούσα διαγωγή» του τέκνου. Με τον όρο αυτό, κατά την ορθότερη άποψη, δεν δηλώνεται απαραίτητα η χωριστή εγκατάσταση του υπεξουσίου, αλλά η παροχή σ' αυτόν από τον πατέρα των περιουσιακών στοιχείων, που θα την καθιστούσε, με γάμο ή χωρίς γάμο, εφικτή, ακόμη και αν δεν συνοδευόταν από ρητή δήλωση για χειραφεσία.

Η υπεξουσιότητα συνεπαγόταν λοιπόν καταρχήν αδυναμία για κυριότητα σε περιουσιακά στοιχεία και ό,τι αποκτούσαν οι υπεξούσιοι περιερχόταν στον εξουσιαστή. Παρόλα αυτά, και ήδη από νωρίς, διαμορφώθηκε ο θεσμός του «χρηματίου» (*peculium*, *πεκούλιον*), που αρχικά συνιστούσε ομάδα περιουσιακών στοιχείων τα οποία ο *pater familias* παραχωρούσε στον υπεξούσιο, για να έχει ο τελευταίος την ελεύθερη διαχείρισή τους. Αυτό

ήταν το «πατρικό» ή «παγανικό» χρημάτιο, (*peculium profecticium* ή *paganum*) που όμως ανήκε κατά κυριότητα στον εξουσιαστή, ο οποίος μπορούσε, θεωρητικά τουλάχιστον, και να το αφαιρέσει από τον υπεξούσιο. Η ιστορική και κοινωνική εξέλιξη επηρέασε πάντως και το δίκαιο σχετικά με τα χρημάτια. Έτσι από τον Αύγουστο και μετά ο μισθός και τα λάφυρα του στρατευμένου αποτελούν το λεγόμενο «στρατιωτικό χρημάτιο» (*peculium castrense*), που ανήκει κατά πλήρη κυριότητα στον στρατιώτη ακόμη και αν αυτός είναι υπεξούσιος, ενώ, κατά μίμηση του αυτού του πεκουλίου, προκύπτει από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο και μετά το «οιονεί στρατιωτικό χρημάτιο» (*peculium quasi castrense*), που περιλάμβανε τα έσοδα από αυλική, κρατική ή εκκλησιαστική υπηρεσία. Την ίδια εποχή αναγνωρίζεται και το λεγόμενο «απροσπόριστο χρημάτιο» (*peculium adventicium*), στο οποίο ο υπεξούσιος είχε ψιλή κυριότητα και ο εξουσιαστής ισόβια επικαρπία και αρχικά περιλάμβανε τη μητρική κληρονομία του υπεξουσίου, ενώ από τον Ιουστινιανό και μετά σ' αυτό εντάχθηκαν ό,τι ο υπεξούσιος αποκτούσε γενικότερα από κληρονομία και δωρεά καθώς και κάθε απόκτημα του υπεξουσίου που δεν εντασσόταν στο στρατιωτικό και οιονεί στρατιωτικό χρημάτιο. Η Εκλογή επαναλαμβάνει τις διακρίσεις του ιουστινιάνειου δικαίου, που βεβαίως απαντούν και στα Βασιλικά. Αντιθέτως τα σύντομα νομοθετήματα των Μακεδόνων Αυτοκράτορων, δηλαδή η Εισαγωγή και ο Πρόχειρος Νόμος, απλοποιούν πάρα πολύ τη διάκριση και προβλέπουν μόνον «παγανικά» και «ιδιόκτητα» πεκούλια, δηλαδή εκείνα που προέρχονταν από τους γονείς και όσα είχε αποκτήσει με οποιονδήποτε τρόπο ο υπεξούσιος.

Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι χρημάτιο κατά τα πρότυπα του πατρικού μπορούσε να χορηγηθεί και σε δούλο.

B. Νομικά πρόσωπα

Η έννοια του νομικού προσώπου, όπως την αντιλαμβάνεται το σύγχρονο δίκαιο, δεν ήταν καταρχήν αντιληπτή στο ρωμαϊκό δίκαιο, αλλά αυτό αντιμετωπιζόταν ως το σύνολο των φυσικών προσώπων που το αποτελούσαν. Σταδιακά όμως, και με αφετηρία τη ρωμαϊκή πολιτεία (*populus romanus*) αλλά και τις διάφορες κοινότητες σωματεία κλπ., άρχισε να αναγνωρίζεται στις ενώσεις αυτές νομική προσωπικότητα, δεδομένου και να γίνονται σταδιακά δεκτά ως αυτοτελή υποκείμενα δικαίου.

Στο βυζαντινό δίκαιο η νομική προσωπικότητα απασχόλησε τον νομοθέτη κυρίως σε σχέση με την Εκκλησία και τα ιδρύματα της. Ήδη ο Μέγας Κωνσταντίνος, και μάλιστα πριν γίνει μονοκράτορας, αναγνώρισε με νόμο του 321 στην Εκκλησία το δικαίωμα να κληρονομεί από διαθήκη. Ακριβώς όμως λόγω του γεγονότος ότι στον μέσο άνθρωπο της εποχής η «προσωπικότητα» μιας αφηρημένης ενότητας δεν γινόταν αντιληπτή, οι διαθήκες είχαν συχνά ασαφή ή και εντελώς ακατάληπτη διατύπωση, που τον 6^ο αιώνα οδήγησε τον Ιουστινιανό με διατάξεις του 530 και του 545 να ρυθμίσει λεπτομερώς τα ζητήματα αυτά. Έτσι, για παράδειγμα, αν σε μια διαθήκη εμφανιζόταν ως κληρονόμος ή κληροδόχος ο Ιησούς Χριστός, η σχετική περιουσία έπρεπε να μοιραστεί στους ναούς της πόλης του διαθέτη με σκοπό την ενίσχυση του φιλανθρωπικού τους έργου, ενώ αν κατονομαζόταν ένας άγιος, τότε η κληρονομία αφορούσε τον ομώνυμο ναό της περιοχής και αν υπήρχαν περισσότεροι κριτήρια για την επιλογή αποτελούσαν ο τακτικός εκκλησιασμός του κληρονομούμενου ή τα περιορισμένα οικονομικά μέσα κάποιου από τους ναούς.

ΟΙ ΔΙΚΑΙΟΠΡΑΞΙΕΣ

A. Ικανότητα προς δικαιοπραξία.

Δικαιοπρακτική ικανότητα είχαν καταρχήν τα υποκείμενα δικαίου. Αναγκαία προϋπόθεσή της αποτελούσε όμως η αυτεξουσιότητα, ενώ μπορούσε να επηρεασθεί (κυρίως να περιορισθεί) λόγω συνδρομής ειδικών προϋποθέσεων, όπως η ηλικία, το φύλο ή η πνευματική υγεία.

α) Η ηλικία. Σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο οι άνθρωποι διακρίνονται με βάση την ηλικία τους σε νήπια, ανήβους, εφήβους και ενηλίκους. Τα νήπια μέχρι την ηλικία των επτά ετών ήταν πλήρως ανίκανα προς δικαιοπραξία, αντιθέτως οι άνηβοι είχαν ικανότητα για δικαιοπραξία, αν όμως επρόκειτο να αναλάβουν υποχρεώσεις ή βάρη, η δικαιοπραξία έπρεπε να καταρτισθεί με τη συνδρομή και παρουσία επιτρόπου. Το ηλικιακό όριο για την είσοδο στην εφηβεία, για το οποίο είχαν υπάρξει διαφωνίες των Ρωμαίων νομικών, οριστικοποιήθηκε επί Ιουστινιανού για τους άνδρες στα 14 χρόνια και για τις γυναίκες στα 12. Οι έφηβοι, δηλαδή οι άνω των 12 ή 14 ετών, είχαν πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα, όσο όμως ήταν ακόμη ανήλικοι, δηλαδή μέχρι τη συμπλήρωση του 25^{ου} έτους της ηλικίας τους, βρισκόταν υπό καθεστώς περιορισμένης προστασίας, που εκδηλωνόταν κυρίως με τον διορισμό κηδεμόνα, ο οποίος έπρεπε να εγκρίνει τις πράξεις τους. Οι προβλέψεις αυτές του προκλασικού και κλασικού ρωμαϊκού δικαίου, ατονούν ήδη από τον 3^ο αιώνα και άνηβοι και έφηβοι έχουν —

χωρίς να εκδοθεί ποτέ ειδική διάταξη νόμου— σχεδόν την ίδια μεταχείριση στο δίκαιο . Από την άλλη μεριά επί Μεγάλου Κωνσταντίνου εισάγεται, με διάταξη του 321, ο θεσμός της «συγγνώμης ηλικίας» (*venia aetatis*), δηλαδή η δυνατότητα εξομοίωσης με ενηλίκους γυναικών άνω των 18 ετών και ανδρών άνω των 20. Τα ηλικιακά αυτά όρια ορίζονται ως νέα όρια ενηλικίωσης από τη Νεαρά 28 του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού, υπό την προϋπόθεση ότι οι ανήλικοι δεν κρίνονταν «λογισμοῦ ἔνδεεῖς». Ακόμη η ίδια Νεαρά προβλέπει και τη δυνατότητα για «συγγνώμη ηλικίας» σε νεότερους. Η διάταξη αυτή δεν επαναλήφθηκε σε μεταγενέστερες νομικές πηγές και ενδεχομένως δεν ίσχυσε. Από πληροφορίες δικαστικών αποφάσεων του 14^{ου} αιώνα μπορούμε όμως να υποθέσουμε, με αρκετή βεβαιότητα, ότι, ανεξαρτήτως της τυπικής της ισχύος και χωρίς να γίνεται καμία αναφορά σε αυτήν, είχε επικρατήσει στην πράξη η αναγνώριση της πλήρους δικαιοπρακτικής ικανότητας πριν από τη συμπλήρωση του 25^{ου} έτους.

β) Το φύλο. Από την ανάπτυξη που προηγήθηκε, προκύπτει εκ πρώτης όψεως ότι το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο δεχόταν πως οι γυναίκες ωριμάζαν διανοητικά νωρίτερα από τους άνδρες. Παρόλα αυτά από ρωμαϊκό δίκαιο θεωρούσε τις γυναίκες καταρχήν αφελείς και λόγω αυτής της υποτιθέμενης *infirmitas sexus* τελούσαν, ακόμη και ως αυτεξούσιες ενήλικες, σε καθεστώς μόνιμης επιτροπείας, από την οποία τις απήλλαξε ο Αύγουστος αν ήταν μητέρες τριών παιδιών. Παρόλο που με νόμο του 410 η επιτροπεία των γυναικών καταργήθηκε και η βυζαντινή νομοθεσία έλαβε κατά καιρούς (π.χ. επί Λέοντος του Σοφού) σημαντικά μέτρα για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας ειδικά στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου, η αντίληψη για τη «γυναικεία απλότητα» παρέμεινε ζωντανή σε ολόκληρη της βυζαντινή περίοδο. Παρόλο όμως που στον τομέα του δημοσίου και δικονομικού δικαίου η αντίληψη αυτή οδηγούσε σε σοβαρούς περιορισμούς, στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου λειτουργούσε μάλλον προστατευτικά για την γυναίκα, κυρίως σχετικά με την εξασφάλιση της προίκας της αλλά και ως προς την ανάληψη αλλοτρίων βαρών. Ως προς το τελευταίο ζήτημα ίσχυε πάντοτε το Βελλειάνειο δόγμα (έτ. 46 μ. Χ.), που ειδικά όσο αφορούσε την επιβάρυνση των γυναικών με υποχρεώσεις των συζύγων τους δεν υπαγόταν σε κανέναν απολύτως περιορισμό (N. 134.8).

γ) Η πνευματική υγεία. Οι παράφρονες, δηλαδή όσοι είχαν χάσει μόνιμα και ολοκληρωτικά τη χρήση του λογικού τους, ήταν πλήρως ανίκανοι προς δικαιοπραξία και τελούσαν υπό κηδεμονία προσώπου, διορισμένου από τις εκάστοτε τοπικές αρχές. Το βυζαντινό δίκαιο αναγνώριζε πάντως την εγκυρότητα των δικαιοπραξιών, που είχαν καταρτισθεί κατά τη διάρκεια «φωτεινού διαλείμματος», δηλαδή περιόδου διανοητικής διαύγειας. Ανάλογη μεταχείριση με τους παράφρονες είχαν και οι «άσωτοι», δηλαδή όσοι

κατασπαταλούσαν την περιουσία τους και έθεταν σε κίνδυνο την επιβίωση της οικογένειάς τους. Ο Λέων ΣΤ΄ εισήγαγε όμως ως προς αυτούς μια εξαίρεση, μπορούσαν δηλαδή να δικαιοπρακτούν ελεύθερα, εφόσον επιχειρούσαν πράξεις επωφελείς για αυτούς.

B. Τύπος των δικαιοπραξιών

Ενώ στη Ρώμη οι δικαιοπραξίες καταρτίζονταν καταρχήν προφορικά και με πανηγυρικό τρόπο, η επίδραση της πρακτικής που απαντούσε στην ελληνιστική Ανατολή οδήγησε στη βαθμιαία αναγνώριση και του έγγραφου τύπου. Στο Βυζάντιο αυτός επικρατούσε, χωρίς όμως να είναι αδύνατη ή απαγορευμένη η προφορική σύναψη, που αποδεικνυόταν με μάρτυρες. Το υλικό που χρησιμοποιείτο για τη σύνταξη των εγγράφων ήταν αρχικά —το πολύ μέχρι τον 9^ο αιώνα— ο πάπυρος, ενώ σταδιακά επικράτησαν η περγαμινή —δηλαδή επεξεργασμένο δέρμα ζώων— και αργότερα το χαρτί, που υπήρξε κινεζική εφεύρεση. Τα δικαιοπρακτικά έγγραφα μπορούσαν να είναι τόσο ιδιωτικά όσο και συμβολαιογραφικά και στα τελευταία ανήκει η πλειονότητα αυτών που μας έχουν παραδοθεί. Πολύ πιθανή αιτία για τη μεγάλη διάδοση του συμβολαιογραφικού εγγράφου αποτελούσε, η ανάγκη για την αποφυγή λαθών λόγω έλλειψης νομικών γνώσεων, αλλά και ο περιορισμένος αριθμός των εγγράμματων ανθρώπων. Εκτός από τους «κοσμικούς» συμβολαιογράφους —που, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, είχαν συντεχνιακή οργάνωση— συμβολαιογραφικής φύσεως υπηρεσία διατηρούσε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο και η Εκκλησία. Στους τελευταίους, μάλιστα, βυζαντινούς αιώνες τα περισσότερα δικαιοπρακτικά έγγραφα συντάσσονται από δικούς της συμβολαιογράφους και εντεταλμένους γραφείς.

Ιδιαίτερη μέριμνα για τις προϋποθέσεις γνησιότητας των συμβολαιογραφικών εγγράφων επέδειξε ο Ιουστινιανός (N. 44, 47, 73, έτ. 537/538). Παρόλο που οι κανόνες αυτοί σταδιακά απλοποιήθηκαν, παρέμεινε μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορίας σε ισχύ βασική διάταξη του 528 (C. 4.21.17), σύμφωνα με την οποία απαραίτητη για την ισχύ του συμβολαιογραφικού εγγράφου ήταν η «τελείωση» από τον συμβολαιογράφο, που συνίστατο στην επικύρωση με την ιδίχειρη υπόγραφή του, ρύθμιση που επαναλήφθηκε και στο σχετικό με τους συμβολαιογράφους κεφάλαιο του Επαρχικού Βιβλίου.

Πολύ σημαντική για την εξέλιξη του δικαίου ως προς τον τύπο των δικαιοπραξιών υπήρξε στα τέλη του 8^{ου} αιώνα μια Νεαρά της αυτοκράτειρας Ειρήνης. Σύμφωνα με αυτήν κάθε δικαιοπραξία μπορούσε να καταρτισθεί τόσο με ιδιωτικό όσο και με συμβολαιογραφικό έγγραφο. Εξαίρεση αποτελούσαν τα προικώα συμβόλαια και τα σύμφωνα γεωργικής

εκμετάλλευσης, για τα οποία ήταν αναγκαία η σύνταξη από συμβολαιογράφο, προφανώς λόγω της μεγάλης σημασίας που έχουν για ευρείες μάζες του πληθυσμού. Ειδική επισήμανση κάνει ο νόμος για τον τρόπο με τον οποίο θα έθεταν η αγράμματοι το όνομά τους. Σύμφωνα λοιπόν με τη Νεαρά αυτοί θα χάρασσαν σταυρό και στις γωνίες τους ο συντάκτης του εγγράφου θα έθετε τα ονόματά τους. Η χρήση του σταυρού αφορούσε όμως και τους εγγραμμάτους, οι οποίοι πάντως μπορούσαν να συμπληρώσουν τα ονόματά τους ιδιοχείρως μέσα στο «σίγνον». Μια ακόμη ιδιομορφία του βυζαντινού δικαιοπρακτικού εγγράφου, που προκύπτει από τη Νεαρά, ήταν το ότι οι δικαιοπρακτούντες δεν «υπέγραφαν», αλλά προέτασσαν το «σίγνον» με το όνομά τους, για αυτό χρησιμοποιείτο και ο όρος «προταγή». Στην αρχή των εγγράφων γινόταν επίσης επίκληση της Αγίας Τριάδος (Ἐν ονόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος...) καθώς και αναγραφή της ημερομηνίας. Οι μάρτυρες, που αυτονοήτως έπρεπε να είναι εγγράμματοι, υπέγραφαν στο τέλος.